
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ОНТОЛОГІЇ, ПРИЗНАЧЕННЯ ТА СТРУКТУРИ ФІЛОСОФІЇ

УДК 111.7:1
ББК 87.216

Степан Возняк

ФІЛОСОФІЯ ЯК “КУЛЬТУРА ДУШІ”

У статті розкривається значення філософії для людини як засобу самопізнання, формування самосвідомості та творчого мислення, подолання стереотипів, догматизму. Показано місце й роль філософії у свідомому здійсненні життєвого вибору, становленні духовних інтересів і ціннісних пріоритетів людини.

Ключові слова: культура, душа, самосвідомість, цінності, соціалізація, персоніфікація.

В уяві пересічної людини слово “філософія” часто асоціюється із чимсь надто абстрактним, далеким від життя, незрозумілим. А між тим насправді вона має людиномірний характер. У перекладі з грецької мови це слово означає любов до мудрості, “любомудріє” (Г.Сковорода). Вважають, що цей термін уперше вжив старогрецький мислитель Піфагор: коли одного разу його назвали мудрецем, він відповів, що мудрими є боги, а він філософ, тобто шукач і любитель мудрості. У ті часи вважалося, що існує світова загальна, незалежна від людини вища мудрість (софія), яку неможливо пізнати, але можна прагнути до неї, любити її, що, власне, і роблять філософи.

Отже, термін “філософія” містить у собі два екзистенціали – любов і мудрість. Любов – прагнення до краси, досконалості, взаємності. А мудрість? У сучасному значенні вона є “позатеоретична форма філософського відношення до дійсності, яка не вичерпується пізнанням істини, а потребує “життя в істині” і “визначається як досвідченість, що характеризується етичною духовністю, причетністю до вищих життєвих цінностей” [1, с.401]. Мудрість – це спосіб життя, цілісне духовно-практичне знання, органічно взаємопов’язане з потребами реальної життєдіяльності.

Дослідники філософії переважно роблять наголос на суспільних її функціях – логіко-гносеологічній, методологічній, критичній, соціально-адаптивній, координуючій, інтеграції культури тощо. Не применшуючи їх значення, не можна не підкреслити, що за своєю сутністю філософія є знання, вільне від утилітарних практичних інтересів. Німецький філософ М.Шелер характеризував філософію як знання “заради спасіння”, протиставивши його “знанню заради досягнень і панування” [2, с.9]. Це, з одного боку. А з іншого, – філософія дотична не лише до суспільства взагалі, але насамперед до людської особистості. Вона, за визнанням римського філософа Цицерона, є “культура душі”.

У часи Цицерона поняття “культура” мислилось як обробіток, плекання, ушляхетнювання тілесно-душевних сил, схильностей, здібностей людей. А поняття “душа” завжди виражало “індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання, співпереживання або відчуження” [3, с.179]. Отже, висловлюючись словами Цицерона, філософія покликана розвивати, формувати духовний світ людини, давати, за висловлюванням Г.Сковороди, “життя духові нашому, благородство серцю, світлість думкам” [4, с.465].

Виникає питання, яким чином філософія виконує свою функцію “культури душі”. Передусім тим, що вона є формою пізнання й самопізнання. Існують різні форми пізнання – науково-природниче, історичне, естетичне, релігійне тощо. Кожна з них має свій предмет – чітко окреслені сфери дійсності. Щодо філософії, то вона такої чітко визначеної сфери дійсності не має. У цьому зв’язку іспанський мислитель ХХ ст. Х.Ортега-і-Гассет писав: “На відміну від ученого-природознавця, що прагне до пізнання матеріального світу, філософ не знає, який предмет філософії” [5, с.34].

Коли поглянути на філософію в ретроспективі, то побачимо надзвичайний різнобіч в осмисленні її предмета. Так, старогрецький філософ Платон вважав філософію “теорією

взагалі”, а його учень Арістотель – метафізикою, тобто вченням про заховані поза фізичними явищами “принципи, праснови дійсності”. Античні стоїки називали філософію “знаряддям для оволодіння життям”. Засновник класичної німецької філософії І.Кант розглядав філософів як “розумове пізнання за допомогою понять”, а Г.Гегель – як “вдумливе споглядання речей”, як “науку про абсолютне” [6, с.24]. Це також стосується й українських мислителів. У Д.Чижевського філософія – це “знання про загальне”, а в О.Кульчицького – “світоглядне універсальне знання, спрямоване на тотальність і сутність буття” [6, с.27]. Такий стан у неоднозначності у визначенні предмета філософії спонукає деяких дослідників, як, наприклад, російського професора В.Шаповалова, до думки про те, що “стосовно філософії більш правильно говорити про зміст, а не предмет філософії” [2, с.8].

Однак, на нашу думку, питання про те, чи має філософія предмет, чи ні, не є принциповим. Незважаючи на те, що уявлення про сутність філософії є історично змінним, залишається головне в них – філософія є знання про світ у цілому, вона є універсальним знанням, має гранично широкий рівень узагальнення. Завдяки цьому, вона допомагає людині в хаосі подій знаходити їх сутність, в одиничному, зовнішньому, випадковому виявляти спільне, загальне, як кажуть, “за деревами бачити ліс”. Це дозволяє виводити людину з лабіринту омани, догм, стереотипів на шлях обґрунтованого й аргументованого знання. Це особливо важливо в сучасну епоху, коли відбувається насильницьке нав’язування ідеологічних штампів, зомбування, коли в усі сфери духовної культури, зокрема в мистецтво, проникає містицизм і тому подібне. Ідеться, власне, про те, що філософське мислення становить ядро світогляду, забезпечує цілісність і чіткість світоглядних орієнтирів. Філософія є світоглядне знання й для людини виконує важливу зі своїх функцій – світоглядну.

Філософія як теоретичний світогляд забезпечує світобачення і світорозуміння людини логічною послідовністю, основоположними засадами, методами, надаючи, як говорив Г.Сковорода, “світлість думкам”. Вона дає теоретичне обґрунтування як змісту, так і способів досягнення узагальнених знань, а також принципів та ідеалів, які визначають мету, засоби й характер життєдіяльності людини.

Філософія має людиномірний характер. Вона виступає як форма людського самосвідомлення, мисленням під кутом зору людини, її місця у світі. У філософському світобаченні людина постає як цілісна особистість, як “цілий чоловік” (І.Франко), сплав знань, переконань, дій. Однією з головних властивостей людської цілісності є самосвідомість, яка формується насамперед самопізнанням.

“Пізнай самого себе” – було написано на фронтоні храму Аполлона в грецькому місті Дельфі й належить одному із “семи мудреців” античності. Цю тезу давньогрецький філософ Сократ перетворив у важливіший принцип пізнання. Протягом історії цей принцип набував різних сенсів, але завжди залишався й залишається однією з провідних гносеологічних засад. У Сократа самопізнання означає перш за все пізнання людиною себе як суспільної і моральної істоти, як людини взагалі, усвідомлення нею того, що осмислене життя, духовне здоров’я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки становлять вище благо. Водночас самопізнання – засіб самооцінки, а також оцінки інших людей. Учень Сократа Ксенофонт зафіксував таку думку свого вчителя: “Хто знає себе, той знає, що йому корисно, і ясно розуміє, що він може, а що ні. Займаючись тим, що знає, він задовольняє свої потреби і живе щасливо, а не беручись до того, чого не знає, не робить помилок і уникає нещастя. Завдяки цьому він може визначити цінність також й інших людей, і користуючись також ними, має користь і береже себе від нещастя” [7, с.193]. А інший учень Сократа, класик античної філософії Платон у творі “Апология” Сократа” навів слова мислителя, сказані ним на суді: “...Найбільше благо для людини... коли я розмовляю, досліджуючи самого себе й інших, а життя без такого дослідження – не життя для людини [8, с.15].

Самопізнання набуло нового сенсу в епоху Середньовіччя і Відродження. Воно осмислювалось як шлях до пізнання Бога. Оскільки людина є образ і подоба Бога, то осягненню Божої благодаті має передувати самопізнання. “Ніхто не може пізнати Бога, – стверджував український релігійно-церковний діяч першої половини XVII ст. І.Копинський, – доки не пізнає насамперед себе”. А йому, пізнанню, має передувати пізнання навколишнього світу, і ніхто “не пізнає досконало себе, доки не прийде спочатку до пізнання всіх речей у світі” [9, с.26], бо зовнішній світ є теж творіння Бога.

Цікаву і досить продуктивну, важливу і для сучасної людини концепцію самопізнання висунув засновник української класичної філософії Г.Сковорода. Вона ґрунтується на так званій “сродності”, тобто спорідненості. Мислитель виходив з того, що природа, джерелом якої є Бог, визначила людині “сродність”, тобто природний нахил до певного виду діяльності. Шлях до щастя і полягає у збігу задатків з обраною сферою життєдіяльності. З ідеї “сродності” він робив глибокі соціальні висновки. Суспільні вади й нещастя постають з того, вважав він, що люди добровільно, або їх змушують обставини, беруться не за свою справу, до праці, до якої “не лежить серце”, немає охоти, здібностей, нахилів. Коли ж праця відповідає “сродності”, вона перетворюється в найпершу життєву потребу, стає “солодкою” [10, с.41]. Саме для цього людина повинна пізнати себе, виявити свою спорідненість, своє покликання.

Принцип самопізнання Г.Сковорода переносив на педагогічну практику. Завдання вчителя – розвинути й плекати, як садівник вирощує яблуньку: природа сама навчила яблуньку родити яблука й цього їй не треба вчити. Треба тільки відгородити від свиней, щоб не пошкодили коріння, очистити від гусені тощо. Так і вчитель має виявити прихильні, вроджені здібності дитини, дати їм проявитися на повну силу. Тільки за цих умов можливе виховання щасливої і суспільно необхідної людини.

Не можна не бачити актуальності концепції “сродності” Г.Сковорода для сучасної педагогіки. Думка про те, що виховання “впливає з природи”, що природа є найкращою вчителькою, яка вимагає тільки того, щоб не заважати їй виявитись, і що вихователь і вихованець повинні йти їй назустріч, становить сьогодні одну з домінант педагогічної практики.

Самопізнання – передумова життєвого вибору. Природа не дала людині, як іншим живим істотам, вітальних засобів. Ці засоби людина приречена творити сама. Серед багатоманітних видів життєдіяльності вона повинна робити вибір життєвого шляху. Тут важливо не помилитися, бо ціна вибору може бути дуже висока. Успішність вибору на пряму залежить від того, що Г.Сковорода називав “сродністю”, від нахилів, здібностей, пристрастей. Для цього людині необхідно виявити їх, осмислити. У цьому полягає одне з призначень філософії. В.Петрушенко відзначає: “Історичне покликання та глибинне виправдання філософії полягає саме в тому, щоб виробити і надати людині інтелектуальні засоби для свідомого здійснення життєвого вибору” [11, с.13]. Звідси полягає ключове завдання філософської освіти молоді – допомогти їй у самовизначенні.

Самостійне мислення не означає огульного заперечення думок інших людей, суспільних ідей. Воно визнає право кожного на власну думку. Самосвідомість має рефлексивний, оціночний характер. Людина здатна оцінювати й приймати рішення щодо власних і чужих поглядів, їх зіставляти з усталеними в суспільстві поглядами, приймати їх чи ні. Самосвідомість ґрунтується на переконаннях, які є становим хребтом життєвої позиції людини. Однак вона не є опозиційною до чужих переконань, а прагне їх зрозуміти, зіставити зі своїми, виявити прийнятне чи неприйнятне для себе. Допомогти людині в цьому їй покликана філософія, здатна проникнути в їхню сутність.

Філософія за своєю природою софійна – плюралістична, поліфонічна. Вона не визнає раз і назавжди даних суджень, філософських догм, а допускає можливість різних тлумачень, бо шлях до істини проходить не прямо, а через різноманітність концепцій,

ідей, учень. Зрештою, філософія сама звільняється від жорстких світоглядних залежностей і дозволяє людині позбутися таких залежностей. Вона є, як відзначав О.Кульчицький, “виховним засобом проти догматизму (нахилу до необґрунтованого твердого твердження) та пов’язаного з ним фанатизму (нетерпимості) навіть у повсякденних справах” [6, с.34].

Самостійне мислення, яке великою мірою формується через самопізнання, має творчий характер. Існує, як відомо, два види мислення, як і два види діяльності, – репродуктивне й продуктивне. Перше – мислення за взірцями, догмами, стандартами, кліше. Нерідко люди надають йому перевагу, бо, мовляв, не потрібно напружуватись, тратити зусилля, а легше мислити й діяти за інструкціями, стандартами. Такі люди не мають власної думки й часто потрапляють у тенета чужих, далеко не позитивних, думок і вчинків, стають здобиччю омани. Зовсім інший характер має продуктивне мислення. Це мислення самостійне, здобує власними зусиллями на основі самопізнання і власної практики. Таке мислення має творчий характер, здатне до пошуку нового, неординарного. На формування такого творчого мислення зорієнтована філософія. На це звернув увагу Сократ: “Справжнє призначення філософії – будити у людей духовні інтереси, допомагати їх духовним шуканням і духовному піднесенню” [11, с.7].

Самопізнання не є “копанням” у собі, самоїдством. Останнє зумовлює сумніви в собі, у своїх можливостях, недовір’я до своїх вчинків, розчарування в житті, самовідчуженість. Зрештою, таке самоїдство породжує пасивність, інфантильність, дискомфортність. Мета ж самопізнання спрямована на продуктивне мислення, на виявлення в собі, у своїх вчинках позитиву як запоруки активного способу життя.

Людина та її самосвідомість формуються під впливом двох чинників – соціалізації й персоніфікації. Перший – засвоєння індивідом певної системи знань, норм, цінностей, які допомагають йому функціонувати як член суспільства. Однак поряд із стихійним, спонтанним впливом на свідомість людини соціалізація здійснюється також шляхом цілеспрямованого, насильницького формування так званої “громадської думки”, здібності мислити як “усі”. У цьому зв’язку особливе значення має персоніфікація – “становлення людської індивідуальності на шляхах формування особистості як вираженні внутрішнього самостояння, самодіяльності людини” [12, с.30]. Це здатність людини продукувати свою життєву активність виключно з власного внутрішнього духовного центру. Як писав німецький філософ Й.Г.Фіхте: “Я буду таким, яким сам себе створю”. А його співвітчизник І.Кант закликав: “Май мужність керуватися власним розумом”.

Поряд із здатністю до самостійного мислення важливою рисою цілісної людської особистості є чітко осмислена ціннісна орієнтація. З нею пов’язана проблема сенсу життя, людського щастя. Над цим питанням задумувалися мислителі всіх часів й епох. Одним з перших її поставив старогрецький філософ Арістотель. Сенс життя, досягнення щасливого життя він вбачав не в чуттєвих насолодах, у почестях і славі, не в примноженні багатства, а в активності душі, діяннях розуму, узгодженому з добродієністю. Про вище благо – “здоров’я душі” говорив мислитель елліністичної філософії Епікур. Подібні думки прослідковуються впродовж усієї історії філософії, у тому числі й української. Зокрема, цікаву концепцію сенсу життя висунув у так званій етиці “конкордизму” український мислитель, письменник, політичний діяч В.Винниченко. Вона ґрунтується на “законі погодження взаємоелементів буття”, серед яких чільне місце належить духовним потребам. Щастям, писав він, “є те, що дає довгу постійну радість життя”. А серед правил індивідуальної моралі особливо наголошував: “Будь чесним з собою”.

Сьогодні явно виявляє себе деформація цінностей. Для все більшої частини людей пріоритетними стали цінності матеріальні на шкоду духовним цінностям. Утрачають своє значення добродієність, щирість, дружелюбність, співпереживання, почуття справедливості тощо. Злободенною стає проблема гармонізації цінностей з перевагою ду-

ховних пріоритетів. У цьому полягає одне з призначень філософії, яка “надає можливість людям сформулювати власні ціннісні орієнтири, усвідомити сенс їх власного життя” [13, с.30]. Саме філософія, як стверджував американський філософ і психолог В.Франкл, є “основою методу логотерапії, або лікуванням смыслом” [13, с.31].

Говорячи про значення філософії для людини, О.Кульчицький висловив досить оригінальну й неочікувану думку: “Якщо філософія безперечно важлива для кожної людини, але не завжди однаковою мірою, то для українця вона особлива” [6, с.35]. У чому автор вбачає цю особливість? Логіка його міркувань така: “Чим більша роль у психічному житті чуттєвості, яка відповідно до бажань і побоювань людини змінює перспективу поглядів, тим значніша вимога якості й чіткості світогляду як засобу орієнтації”. Здобути таку чіткість без філософії неможливо. Саме філософія уточнює поняття, взаємини й абсолютну височінь вартостей життя; вона виступає картографією життєвих мандрів. Оскільки, з одного боку, в українській психіці не вистачає рефлексії, але, з іншого, – з багатьох покладів української почуттєвості неважко здобути потрібну кількість “девоції” – відданості чомусь вищому, без якої недосяжна філософська рефлексія, то існують водночас і потреба, і спроможність розвивати й поглиблювати філософську культуру українців [6, с.35].

На нашу думку, слід доповнити міркування О.Кульчицького щодо значення філософії для українців. Маємо на увазі її роль у пізнанні й осмисленні історії України. З огляду історичні причини, і насамперед перебування українських земель під пануванням чужоземних держав, відсутність власної державності в українців склався комплекс “меншовартості”. Історія народу та його культури зазнала чималих фальшувань, спотворень, замовчувань. Філософія своєю гносеологічною функцією повинна прислужитися до осмислення народом, і передусім молоддю, історичного шляху України, пізнати, як писав Т.Шевченко, хто ми і “чий ми діти”.

У цілому філософія виконувала й продовжує виконувати важливу просвітницьку функцію, яка реалізується в системі філософської освіти. Це завдання філософії дуже влучно визначив І.Кант, який у творі “Логіка. Посібник до лекцій”, лекції з якого він читав у Кенігсберзькому університеті: філософія має відповісти на такі питання: 1) що я можу знати; 2) що я зобов’язаний робити; 3) на що я можу сподіватись; 4) що таке людина? [13, с.375].

Мета вивчення філософії – не формувати однакових поглядів і переконань, а давати певний обсяг філософських знань і формувати вміння їх застосовувати, і насамперед у майбутньому сприяти самостійному осмисленню філософських і життєвих питань, протистояти різного роду псевдознанням і оманам.

1. Кримський С. Мудрість / С. Кримський // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 401–402.
2. Шаповалов В. Ф. Основы философии. От классики к современности / В. Ф. Шаповалов. – М. : Фаир-Пресс, 2001. – 608 с.
3. Хамітов Н. Душа / Н. Хамітов // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 179–180.
4. Ковалинский М. Жизнь Григория Сковороды / М. Ковалинский // Григорій Сковорода. Повне зібрання творів : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 2. – С. 439–476.
5. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Фаир-Пресс, 1991. – 246 с.
6. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен ; Львів, 1995. – 162 с.
7. Возняк С. М. Філософія Стародавнього світу / С. М. Возняк. – Івано-Франківськ : Видавець Третьяк І. Я., 2008. – 276 с.
8. Платон. Апологія Сократа / Платон // Діалоги / Платон. – К. : Основа, 1995. – С. 20–45.
9. Возняк С. Філософська думка України: імена та ідеї / Возняк С., Голянич М., Москаленко Ю. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 136 с.
10. Шинкарук В. Григорій Сковорода / В. Шинкарук, І. Іванько // Григорій Сковорода. Повне зібрання творів : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 1. – С. 11–59.
11. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лекцій / В. Л. Петрушенко. – Львів : Магнолія Плюс, 2004. – 528 с.
12. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 367 с.
13. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика / [Волинка Г. І., Гусев В. І., Огородник І. В., Федів О. О.]. – К. : Вища школа, 1999. – 624 с.